

Ο αγώνας του ΠΑΚ στα χρόνια 1968 1974, ο ρόλος του στη συγκρότηση ενός μαζικού σοσιαλιστικού πολιτικού χώρου και η σημασία του σήμερα

Η διακήρυξη της 3^{ης} του Σεπτεμβρίου είναι το αποτέλεσμα επίπονων και μακροχρόνιων θεωρητικών διεργασιών του ΠΑΚ στα χρόνια από την ίδρυσή του ως τη μέρα της δημοσιοποίησης της την 3^η του Σεπτεμβρίου. Ξεκίνησε από το πρώτο κείμενο του Ανδρέα Παπανδρέου μετά την έξοδό του από την Ελλάδα, στις 26 Φεβρουαρίου του 1968 και μετά από βασανιστική επεξεργασία σε σεμινάρια, συνέδρια και ειδικές συνεδριάσεις, διαμορφώθηκε ως διακηρυκτικό κείμενο ενός πολιτικού φορέα.

Οι διακηρυγμένες αρχές της 3ης του Σεπτεμβρίου: Εθνική Ανεξαρτησία, Λαϊκή Κυριαρχία, Κοινωνική Απελευθέρωση, Δημοκρατικές Διαδικασίες, είναι ακόμη ζητούμενα. Παραμένουν ένα όραμα.

Πολλοί θέλησαν να τις διαβάσουν ή να ακυρώσουν τη σημασία τους, χαρακτηρίζοντάς τις λαϊκίστικες ή τριτοκοσμικές. Παραβλέπουν ότι γι' αυτές τις αρχές αγωνίστηκαν λίγο ή πολύ όλες οι προοδευτικές και ριζοσπαστικές δυνάμεις της Ελλάδας από την εποχή του ΕΑΜ και της ΕΔΑ έως σήμερα, για να μην ανατρέξουμε και στο απώτερο παρελθόν.

Η αλλαγή που διακήρυττε το Κίνημα παλιά είχε σαν βάση και περιεχόμενο αυτές τις τέσσερις αρχές. Αυτή ήταν, όταν πρωτοξεκινήσαμε, η πεμπτούσια του ΠΑΣΟΚ. Ένα Κίνημα αρχών με αυτά τα τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά.

Ας τα ξαναθυμηθούμε αναφέροντας ορισμένα αποσπάσματα, γιατί πολλά πράγματα θεωρούνται αυτονόητα, ενώ δεν είναι.

Στην συνέντευξη τύπου στις 3 του Σεπτεμβρίου, ανακοινώνοντας ο Α. Παπανδρέου την διακήρυξη, είπε μεταξύ άλλων και τα εξής σημαντικά¹, που προσδιορίζουν επακριβώς την έννοια αυτών των αρχών: « Ανακοινώνουμε σήμερα την εκκίνηση ενός νέου πολιτικού Κινήματος που πιστεύουμε ότι εκφράζει τους πόθους και τις ανάγκες του απλού Έλληνα, ενός Κινήματος που να ανήκει στον αγρότη, τον εργάτη, τον βιοτέχνη, τον μισθωτό, τον υπάλληλο, στη θαρραλέα και φωτισμένη νεολαία μας».

Σε άλλο σημείο προσθέτει: «Η ρίζα της συμφοράς βρίσκεται στην εξάρτηση της Πατρίδας μας. Τα επτά μεσαιωνικά χρόνια που πέρασαν με τη στυγνή στρατιωτική δικτατορία και η τραγωδία της Κύπρου δεν αποτελούν παρά μια ιδιαίτερα σκληρή έκφραση της **εξάρτησης** της Ελλάδας από το ιμπεριαλιστικό κατεστημένο των Η.Π.Α. και του ΝΑΤΟ». Και συνεχίζει πιο πέρα με την δεύτερη αρχή: «Η εθνική ανεξαρτησία είναι αναπόσπαστα δεμένη με τη **λαϊκή κυριαρχία**, με τη δημοκρατία σε κάθε φάση της ζωής του τόπου, με την ενεργό συμμετοχή του πολίτη σ' όλες τις αποφάσεις που τον αφορούν. Μα είναι ταυτόχρονα συνυφασμένη με την **απαλλαγή** της οικονομίας μας από τον έλεγχο του ξένου μονοπωλιακού και ντόπιου μεταπρατικού κεφαλαίου που διαμορφώνει την οικονομική, την κοινωνική, την πολιτική και την πολιτιστική μας πορεία σύμφωνα με τα συμφέροντα όχι του λαού αλλά της οικονομικής ολιγαρχίας».

Σε άλλο σημείο αναφέρεται στην τρίτη αρχή της **κοινωνικής απελευθέρωσης** ή κοινωνικής δικαιοσύνης: «Γι' αυτό η κοινωνική απελευθέρωση, ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός, αποτελεί τον θεμέλιο λίθο του Κινήματος. Για να απολαμβάνει ο αγρότης το προϊόν του ιδρώτα του και της γης του, για να απολαμβάνει ο εργάτης, ο βιοτέχνης, ο μισθωτός, ο υπάλληλος, ο απλός Έλληνας το προϊόν του μόχθου του. Για να καταπολεμηθεί αποτελεσματικά η εντυπωσιακή εισοδηματική ανισότητα ανάμεσα σε γεωγραφικές περιφέρειες και κοινωνικά στρώματα που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη

Ελλάδα. Για να πάψει η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο. Για να συμμετέχει ενεργά ο λαός στον προγραμματισμό της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής πορείας της Χώρας.».

Πάλι σε άλλο σημείο της εισαγωγικής του ομιλίας τονίζει την τέταρτη αρχή: «Θεμελιακή αρχή του Κινήματός μας είναι η απόλυτα κατοχυρωμένη **δημοκρατική διαδικασία** – από τη βάση μέχρι την ηγεσία – με απόλυτη ισοτιμία όλων των μελών που θα το στελεχώσουν» και συμπληρώνει: «Καθολικό είναι το αίτημα για πολιτικούς οργανισμούς αρχών, που τους διακρίνει η ελεύθερη δημοκρατική έκφραση της βάσης, για να δεσμεύεται η ηγεσία στις πολιτικές αποφάσεις, για να υπάρχει συνέπεια και συνέχεια».

Για την στελέχωση προκρίθηκε τελικά η επαναστατική πρόταση για **αυτοοργάνωση**, ως αμεσοδημοκρατική αρχή, ένα πρωτοφανές γεγονός για τα ελληνικά δεδομένα, με βάση τις αρχές που είχαμε διαμορφώσει και εφαρμόσει αποτελεσματικά μετά από πολλούς αγώνες στο ΠΑΚ:

Εσωκομματική δημοκρατία σε όλα τα επίπεδα, συμμετοχή στο διάλογο και στις αποφάσεις, ιδεολογικοπολιτική αντιπαράθεση σε συλλογικά πλαίσια και τέλος ανάδειξη της ηγεσίας με γνήσιες δημοκρατικές διαδικασίες και αξιοκρατία.

Η εφαρμογή των αρχών του Κινήματος θα αποτελούσαν τη βάση, ώστε η αυτοοργάνωση να μεταπλαστεί σε θεσμοθετημένη και συγκροτημένη πολιτική δύναμη, χωρίς να παρουσιαστούν εκφυλιστικά φαινόμενα.

Μ' αυτές τις ευαίωνες και ελπιδοφόρες προοπτικές ξεκινήσαμε για την μεγάλη αλλαγή. Η διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου συνόμιζε το ιδεολογικό μας πιστεύω.

Πως προέκυψε όμως η διακήρυξη της 3ης Σεπτεμβρίου και ποιες ήταν οι θεωρητικές, πολιτικές και οργανωτικές διεργασίες που οδήγησαν σ' αυτήν; Είναι ένα ερώτημα που περιληπτικά και με αφαίρεση για πολλά θέματα, θα προσπαθήσω να προσεγγίσω. Θα επικεντρωθώ κυρίως στις θεωρητικές διεργασίες.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 60 υπήρχε στην Ευρώπη και ανά τον κόσμο γενικότερα μια διάχυτη ριζοσπαστικοποίηση σε όλα τα πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα. Δημιουργήθηκε ένα ανανεωτικό ρεύμα ενάντια στην καθεστηκυία τάξη πραγμάτων. Υπήρχε αναζήτηση εναλλακτικών πολιτικών προτάσεων, που είχαν την τάση να ξεφύγουν από τα καθιερωμένα καπιταλιστικά πλαίσια, που θεωρούνταν αντιδραστικά και πεπερασμένα. Η νεολαία, ιδιαίτερα η φοιτητική και όχι μόνο, αναζητούσε διεξόδους προς μια απελευθερωτική, ριζοσπαστική κατεύθυνση. Βιώναμε διάχυτη μια -θα την αποκαλούσα - επαναστατική ευφορία και μια έξαρση των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα και η Ελλάδα δεν έμεινε ανεπηρέαστη. Θα περιοριστώ μονάχα στην ανάδειξη της Ένωσης Κέντρου ως κυρίαρχης πολιτικής δύναμης, για να συνειδητοποιήσουμε την κατοπινή εξέλιξη. Την ηγεσία του δημοκρατικού χώρου ανέλαβε μετά από πολλές παλινδρομήσεις η Ένωση Κέντρου, μια εύθραυστη συμμαχία παραγόντων της αστικής τάξης, με αρχηγό τον Γεώργιο Παπανδρέου. Ήταν περισσότερο ένωση προσωπικοτήτων του κεντρώου χώρου, χωρίς εσωτερική συνοχή και δημοκρατικότητα και με πολλές αντιθέσεις και αντιπαλότητες, που οφείλονταν σε προσωπικές φιλοδοξίες και σκοπιμότητες, χωρίς να πρυτανεύουν βασικές δημοκρατικές αξίες και αρχές.

Παρ' όλα αυτά δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε τον θετικό ρόλο που έπαιξε η ΕΚ για την κατάκτηση και εδραίωση μιας ουσιαστικότερης λαϊκής συμμετοχής, μιας φιλολαϊκής οικονομικής πολιτικής και για έναν αγώνα με στόχο την εθνική

ανεξαρτησία. Αυτή η προσπάθεια στα πλαίσια φυσικά των συνθηκών εκείνης της εποχής δεν ήταν ασήμαντη.

Για τη λεγόμενη **εθνική αναγέννηση**, όπως την προσδιόριζε η ΕΚ, έπρεπε ο Γεώργιος Παπανδρέου να παλέψει ενάντια στην αντίδραση, η οποία εκπορευόταν από τα βασικά στηρίγματα της άρχουσας τάξης και των Αμερικανών, που ήταν το παλάτι, οι μυστικές υπηρεσίες, το παρακράτος, τα μεγάλα οικονομικά συμφέροντα και όλος ο μηχανισμός, που παρασιτικά εξυπηρετούνταν από αυτήν την κατάσταση. Η Ένωση Κέντρου έκανε μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού των αναχρονιστικών θεσμών, που αποτελούσαν φραγμό για την πρόοδο της ελληνικής κοινωνίας μέσα στα αστικά πλαίσια εκείνης της εποχής. Επρόκειτο για έναν αστικοδημοκρατικό ριζοσπαστισμό που είχε σκοπό πέρα από τον απαραίτητο εκδημοκρατισμό και τη σχετική ανεξαρτησία από τα εξωθεσμικά και εξωελλαδικά κέντρα να πετύχει και στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα έναν εξορθολογισμό και μια σχετική ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη για τα κατώτερα και μεσαία στρώματα του ελληνικού λαού, που έφεραν το βάρος της οικονομικής ανάπτυξης του τόπου, αλλά αποκλείονταν από μια δίκαιη κατανομή του εθνικού εισοδήματος. Γι' αυτό και τα συνθήματα της Ένωσης Κέντρου επικεντρώνονταν όχι μόνο στην **πολιτική δημοκρατία**, αλλά και στην **κοινωνική και οικονομική δημοκρατία**, μέσα στα διεθνή πλαίσια, όπου η Ελλάδα θα ήταν σύμμαχος αλλά όχι δορυφόρος.

«Αυτό το ρεύμα», γράφει ο Μ. Ν. Ράπτης (Πάμπλο) «του πιο ριζοσπαστικού αστικού φιλελευθερισμού, το εκπροσώπησε αφενός ο Γ. Παπανδρέου και σε συνέχεια, αλλά και με κάποια σοβαρή υπέρβαση ο Α. Παπανδρέου».¹

Δε θα αναλύσουμε πάρα πέρα τη σημασία αυτών των συνθημάτων. Επειδή όμως αποτελούν δείγματα της εξελικτικής πορείας και στα πλαίσια της ΕΔΗΝ- Ένωσης Κέντρου στο εξωτερικό και κατόπιν στο ΠΑΚ παραθέτουμε ένα μικρό απόσπασμα: «Πιστεύουμε όμως ότι η καταξίωση του περιεχομένου της πολιτικής δημοκρατίας πραγματώνεται με την άσκηση της πολιτικής εξουσίας από το λαό, ειδικότερα όταν η πολιτική ισχύς περνά στη μεγάλη πλειοψηφία των εργαζομένων ανθρώπων... Δεν είναι νοητή πολιτική δημοκρατία, όταν η εξουσία βρίσκεται στα χέρια των ολίγων... Πρέπει οι λαϊκές τάξεις να πάρουν την πολιτική ισχύ στα χέρια τους».²

Σ' αυτή την πολιτική συγκυρία συνέπεσε να αναμειχθεί έντονα ο Ανδρέας Παπανδρέου

Θα αναφερθούμε στις πιο ενδιαφέρουσες ομιλίες του για να δούμε σε ποια θέματα Ποιο ήταν αυτό το όραμα του Ανδρέα Παπανδρέου εκείνη την εποχή, μπορούμε να το ανιχνεύσουμε ως προς τα κεντρικά του σημεία, στα άρθρα και τις ομιλίες του εκείνης της περιόδου, που εκφράζουν τις πολιτικές του θέσεις. Και το πράττουμε αυτό για λόγους σύγκρισης των σταδίων και των μορφών εξέλιξης της ιστορικής του πορείας.

Ουσιαστικά οι ιδεολογικές και πολιτικές θέσεις του Ανδρέα Παπανδρέου δεν διέφεραν από τις βασικές αρχές της Ένωσης Κέντρου, έτσι όπως τις αναφέρω πιο πάνω. Ήταν απλώς πιο ρηξικέλευθες και ριζοσπαστικές, αλλά σαφώς μέσα στα πλαίσια της αστικής, κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Ο λόγος του βέβαια ήταν λόγος ενός επιστήμονα, ενώ του πατέρα του λόγος ενός ρήτορα. Σημαντικές είναι ορισμένες του τοποθετήσεις που δείχνουν πού έδινε από τότε μεγαλύτερο βάρος. Το θέμα της δημοκρατίας τον απασχολούσε πάντοτε, γιατί είχε επιπλέον να κάνει με την κρίση

¹ Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, *31 χρόνια πολιτικής δημιουργίας*, πρόλογος Μιχάλης Ράπτης, εισαγωγή και επιμέλεια Χρήστος Χαλαζιάς, εκδόσεις «Ελληνικά Γράμματα», Αθήνα 1996, σ. 9.

² Π. Ν. Κρητικός, *Η αντίσταση κατά της δικτατορίας 1967 - 1974*, εκδ. «Καλέντης», Αθήνα 1996, σ.45.

που περνούσε ο τόπος εκείνη την περίοδο, δηλαδή μετά το Ιουλιανό πραξικόπημα του παλατιού. Γράφει σχετικά με το θέμα αυτό: «Γι' αυτό ο εκδημοκρατισμός μιας χώρας προϋποθέτει τον εκδημοκρατισμό των κομμάτων. Προϋποθέτει ότι η λαϊκή θέληση, που εκφράζεται συλλογικά από τις εργατικές ενώσεις, τα συνδικάτα, τους συνεταιρισμούς, τα σωματεία, κ.ο.κ., θα συμμετέχει ενεργά, έμμεσα ή άμεσα, στη διαμόρφωση και στη διοίκηση των κομμάτων. Κι αυτό προϋποθέτει και την εκτεταμένη οργάνωση του λαού και κατά διαμερίσματα και κατά παραγωγικούς κλάδους και την συμμετοχή των οργανώσεων αυτών σε μια διαδικασία επιρροής και έλεγχου των κομμάτων.³ Και σε ένα άλλο σημείο προσθέτει: «Χωρίς την ενεργό, υπεύθυνη συμμετοχή και επαγρύπνηση του απλού πολίτη, σ' όλες τις φάσεις της κοινωνικής ζωής, η δημοκρατία θα μείνει γράμμα κενό, χωρίς περιεχόμενο». ⁴ Σε άλλο άρθρο του στην εφημερίδα «Έθνος», 17.10.1966, συμπληρώνει: «Η ενεργός συμμετοχή - άμεση και έμμεση - του Λαού σε όλες τις αποφάσεις, αποτελεί την πεμπτουσία της λαϊκής κυριαρχίας». Αυτά τα δείγματα της πολιτικής του ωρίμανσης έχουν σ' αυτή την περίοδο ακόμη συνθηματικό χαρακτήρα. Δεν κατοχυρώνονται δηλαδή, με βάση μια συγκροτημένη θεωρία. Αυτό θα γίνει σταδιακά, όπως θα δείξω παρακάτω.

Εκτός από το ζήτημα της δημοκρατίας, με την έννοια της αυξημένης και ουσιαστικής παρουσίας και συμμετοχής του λαϊκού παράγοντα στη διακυβέρνηση της χώρας, προστίθενται και δύο άλλοι βασικοί παράγοντες, που συνδέονται με τη δημοκρατία. Είναι το θέμα της κοινωνικής δικαιοσύνης και το θέμα τοποθέτησης της χώρας στον διεθνή χώρο. Τοποθετείται λοιπόν ο Παπανδρέου με μεγαλύτερη σαφήνεια στους τρεις αυτούς τομείς, που ούτως ή άλλως αποτελούσαν στρατηγικούς στόχους της Ένωσης Κέντρου. Γράφει σ' ένα άρθρο του γύρω από τα θέματα αυτά: «Λέγεται ότι οι τάσεις της Ενώσεως Κέντρου, μετά την αποστασία, είναι 'ακραίες'. Και ότι επομένως η Ένωση Κέντρου, εάν επιμείνει στις ανένδοτες ιδεολογικές της τοποθετήσεις, δεν θα γίνει ποτέ κόμμα εξουσίας. Για ποιες ακριβώς τάσεις πρόκειται; Πρόκειται, πρώτον, για την σαφή τοποθέτηση της Ενώσεως Κέντρου στο θέμα της δομής της εξουσίας: Ο λαός κυβερνά και ο Βασιλεύς βασιλεύει. Αυτή είναι η βασική, ανένδοτη, ασυμβίβαστη τοποθέτηση της Ενώσεως Κέντρου και εκφράζει γνησιότητα την απόφαση του ελληνικού λαού, να είναι κύριος στο σπίτι του. Πρόκειται δεύτερον, για την απόφαση της Ενώσεως Κέντρου να καταργήσει τα προνόμια της οικονομικής ολιγαρχίας, να σαρώσει τα εμπόδια που στέκονται στο δρόμο της οικονομικής αναπτύξεως της χώρας και να έχει γνώμονα της οικονομικής της πολιτικής τα συμφέροντα των μεγάλων λαϊκών στρωμάτων. Αυτή η τοποθέτηση είναι συμφέρουσα όχι μόνον για το έθνος, αλλά και για όλες τις παραγωγικές τάξεις της χώρας. Το δίκτυον δυνάμεως των ευνοουμένων ολίγων, βλάπτει συγχρόνως τα συμφέροντα όλων των παραγωγικών τάξεων. Και πρόκειται, τέλος, για την αξιοπρεπή θέση της Ενώσεως Κέντρου στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής. Είμαστε σύμμαχοι της Δύσεως και επιθυμούμε να είμαστε φίλοι με την Ανατολή. Τηρούμε τις συμμαχικές μας υποχρεώσεις, αλλά διεκδικούμε τα δικαιώματά μας εις το ακέραιο. Είμεθα σύμμαχοι και όχι υποτελείς, όχι δορυφόροι. Τα εσωτερικά μας θέματα, η πολιτική μας ζωή, είναι αποκλειστικά δικό μας θέμα, είναι θέμα αποκλειστικά ελληνικό. Και δεν επιθυμούμε οποιαδήποτε ανάμειξη».⁵ Έτσι

³ Βλέπε, ομιλία του Ανδρέα Παπανδρέου που δόθηκε στη συνεστίαση που οργάνωσε ο όμιλος «Αλέξανδρος Παπαναστασίου» με τίτλο, «Το κατεστημένο και η εθνική αναγέννηση», Στο, Ανδρέας Παπανδρέου, *Δημοκρατία και εθνική αναγέννηση*, εκδ. «Φέξη», Αθήνα, 1966, σ. 21.

⁴ Α. Γ. Παπανδρέου, ο.π. σ. 20.

⁵ Α. Γ. Παπανδρέου, «Η Ένωσης Κέντρου, γνήσιος φορέας του δημοκρατικού αγώνος», άρθρο δημοσιευμένο στην εφημ. «Έθνος», 23.7.1966.

περιγράφει ο Ανδρέας Παπανδρέου τη μεγάλη ειρηνική επανάσταση που θα οδηγήσει σε «μια νέα Ελλάδα, μια Ελλάδα δημοκρατική, προοδευτική και υπερήφανη». Σε άλλες ομιλίες του ανάμεσα στα Ιουλιανά και την 21 Απριλίου μιλάει πολύ συχνά για την «αναμόρφωση των θεσμών, για να γίνει η Ελλάδα ένα «σύγχρονο δημοκρατικό» κράτος, για την οικονομική ανάπτυξη, που προϋποθέτει τον υγιή «προγραμματισμό» και σειρά ακόμη προτάσεων στην κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού της πολιτείας με βάση τη λαϊκή κυριαρχία και εθνική ανεξαρτησία. Γι' αυτό και τα συνθήματα περιστρέφονται γύρω από τα βασικά αυτά θέματα. «Ο λαός κυρίαρχος, η Ελλάδα στους Έλληνες, ο στρατός στο έθνος». Βασικό σύνθημα για τον ίδιο ήταν το σύνθημα «εθνική αναγέννηση», που σήμαινε τελικά τον εκσυγχρονισμό σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής, μέσα στα πλαίσια ενός προοδευτικού, αν θέλουμε και ριζοσπαστικού, φιλελευθερισμού. Δεν υπήρχε τίποτε στο πρόγραμμα της Ένωσης Κέντρου, αλλά και σ' αυτά τα «ριζοσπαστικά» που διακήρυττε ο ίδιος ο Ανδρέας Παπανδρέου, που να ξεφεύγει από τα αστικά πλαίσια, τα πλαίσια της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, τα οποία απλώς έτειναν προς μια σοσιαλδημοκρατική κατεύθυνση, όχι όμως και σοσιαλιστική. Έννοιες και συνθήματα που αλλάζουν αργότερα περιεχόμενο. Αρκεί να αναφέρω προκαταβολικά ότι ο ίδιος και μετά την αποφυλάκισή του και την έξοδό από την Ελλάδα στις 16 Ιανουαρίου 1968 σε μια συνέντευξή που έδωσε προς το Εθνικό Πρόγραμμα της τηλεόρασης των ΗΠΑ στις 10 Μαρτίου 1968 ότι είναι «φανατικός δημοκράτης» και «Νιου Ντήλερ» (οπαδός της προοδευτικής οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής).

Ο Ανδρέας Παπανδρέου από αστός πολιτικός σε ριζοσπάστη σοσιαλιστή

Η αλλαγή του από αστό σε σοσιαλιστή πολιτικό συντελέστηκε σταδιακά ή απότομα, θα το δούμε αυτό, μετά την ίδρυση του ΠΑΚ και στη συνέχεια. Πριν προχωρήσουμε στο θέμα αυτό, είναι απαραίτητο να αναφέρουμε ορισμένα κρίσιμα περιστατικά, που δείχνουν το πολιτικό κλίμα λίγο πριν από το πραξικόπημα των συνταγματαρχών. Χαρακτηριστικός είναι ο λόγος του Ανδρέα Παπανδρέου στα εγκαίνια των γραφείων των Δημοκρατικών Συνδέσμων το βράδυ της 20^{ης} Απριλίου, λίγο χρόνο δηλαδή πριν από το πραξικόπημα, ο οποίος ήταν κατ' ουσία λόγος προεκλογικός. Αναφέρω μόνο μία περικοπή, για να δείξω ότι στην πραγματικότητα οι συνταγματάρχες έπιασαν τους πολιτικούς κυριολεκτικά στον ύπνο, πέρα από όσα αργότερα λέχτηκαν για να δικαιολογήσουν τη στάση τους. Περιττό βέβαια να αναφέρουμε τα έωλα επιχειρήματα, ότι ο λαός θα κατέβει στους δρόμους, το παλάτι δεν θα αποτολμήσει δικτατορία, ο στρατός, δηλαδή τα παιδιά του λαού, δεν θα προχωρήσουν σ' ένα τέτοιο έγκλημα κατά της πατρίδος κτλ. Λέει λοιπόν ο Ανδρέας Παπανδρέου στην αποστροφή του λόγου του τα εξής: «Γι' αυτό στην Ελλάδα η Δημοκρατία και θα νικήσει και θα εδραιωθεί. Γι' αυτό η εξουσία θα περάσει στο λαό, για να ανήκει η Ελλάδα στους Έλληνες και να θέσουμε όλοι μαζί τα θεμέλια μιας Νέας Ελλάδας που θα ανήκει στη Νέα Γενιά». Βέβαια, γνωρίζουμε πως δυστυχώς η Δημοκρατία και δεν νίκησε και δεν εδραιώθηκε, παρά μόνο μετά τα δραματικά γεγονότα της Κύπρου και φυσικά με τη μορφή που εδραιώθηκε. Κατά τον ίδιο τρόπο μιλούσαν και πολιτικοί από άλλους χώρους. Ο Λεωνίδας Κύρκος π.χ., βουλευτής τότε της ΕΔΑ, ανέλυε σε μια κομματική συγκέντρωση, γιατί δεν μπορεί να γίνει δικτατορία. Η ευθύνη των πολιτικών και των κομμάτων ήταν τεράστια και κανένας δεν μπορεί ειλικρινά να την αποποιηθεί. Έχει φυσικά βαθύτερα αίτια, που δεν είναι του παρόντος να αναλυθούν.

Δεν αποτελεί όμως τώρα αντικείμενο της δικής μου ανάλυσης. Τελικά η δικτατορία έγινε.

I. Οι μαζικές αντιδράσεις των Ελλήνων του εξωτερικού μετά το πραξικόπημα

Αμέσως μόλις μαθεύτηκε στο θλιβερό γεγονός του πραξικοπήματος του 1967 ξεσηκώθηκε αυθόρμητα σύμπασις ο ελληνισμός του εξωτερικού εναντίον της δικτατορίας. Δεν υπήρχε ημέρα χωρίς διαδηλώσεις εναντίον του καθεστώτος. Κάπου θίχτηκε το φιλότιμο και η δημοκρατική ευαισθησία των Ελλήνων. Ελάχιστες ακροδεξιές εστίες υπήρχαν, οι οποίες μετεξελιχθήκαν σε χουντικές. Στην πρώτη φάση αδράνησαν, γιατί δεν είχαν ακόμη στήριξη από τους συνταγματάρχες. Η συμπαράσταση των ξένων στην κινητοποίηση των Ελλήνων εναντίον της δικτατορίας ήταν πραγματικά συγκινητική. Ιδιαίτερα στην Ιταλία και τις σκανδιναβικές χώρες. Μετά τις αυθόρμητες εκδηλώσεις, δημιουργήθηκαν οι αντιδικτατορικές επιτροπές, στις οποίες μετείχαν όλες οι οργανωμένες πολιτικές δυνάμεις και οι ανένταχτοι που μπήκαν στον αγώνα. Τα κόμματα ανασυντάχθηκαν και ξεκίνησαν οργανωμένα να αντιπαρατάσσονται στη χούντα.

Αυτός ο σχεδόν καθολικός χαρακτήρας, που εκδηλώθηκε στα πρώτα χρόνια της δικτατορίας, είχε και την ερμηνεία του, που ήταν, εκτός από το αντιχουντικό μένος, μια ψευδαίσθηση ότι η χούντα δεν θα έμενε μεγάλο χρονικό διάστημα στην εξουσία. Έτσι ο κάθε πολιτικός φορέας ήθελε να δρέψει όσο περισσότερες αντιχουντικές δάφνες μπορούσε, για να τις επενδύσει μετά την πτώση της χούντας στην πολιτική σκηνή. Υπήρξε μια κατηγορία Ελλήνων η οποία παρέμεινε σταθερή στην αντιδικτατορική της στάση, χωρίς να υπολογίζει σε σκοπιμότητες. Υπήρχε ωστόσο και μια άλλη κατηγορία Ελλήνων, η οποία δραστηριοποιήθηκε με μεγάλη ενεργητικότητα, γιατί προσέβλεπε σε κατοπινά ατομικά οφέλη. Αυτό το χατίρι φυσικά δεν τους το έκανε η δικτατορία. Όταν πια άρχισε να σκληραίνει η στάση της και να στέλνει στρατιές τραμπούκων και πρακτόρων στο εξωτερικό, για να τρομοκρατήσει τους αντιτιθέμενους στο καθεστώς, ατόνησε και εξανεμίστηκε η «επαναστατική» τους διάθεση και απότομα ή σταδιακά αποχώρησαν από την αντιδικτατορική δράση, ασχολούμενοι αποκλειστικά με τις προσωπικές τους υποθέσεις. Προσχήματα βέβαια για μια τέτοια στάση υπάρχουν πάντοτε. Στην αρχή λοιπόν ενεργοποιήθηκαν κατά της δικτατορίας άτομα και μάλιστα και με αντιστασιακή δράση, που αν γνώριζαν την μετέπειτα εξέλιξη, δεν επρόκειτο να εκτεθούν.

Στους πολιτικούς φορείς και στις άλλες οργανώσεις παρέμειναν τελικά άνθρωποι που διατήρησαν την αγωνιστική τους διάθεση και την αντιδικτατορική τους δράση, γιατί πίστευαν στον αντιδικτατορικό αγώνα κάτω από μια συγκεκριμένη ιδεολογία και πολιτική. Ασφαλώς δεν διέτρεχαν κίνδυνο να συλληφθούν και να κακοποιηθούν. Όμως η συμμετοχή τους στον αντιδικτατορικό αγώνα δεν ήταν άμοιρη συνεπειών, τόσο για τους ίδιους όσο και για τους δικούς τους στην Ελλάδα, συνέπειες που λίγο ως πολύ όλοι μπορούμε να φανταστούμε. Η προσφορά τους ήταν εθελούσια και η δυνατότητα αποστασιοποίησης μεγάλη. Θα μπορούσαν να έχουν την ησυχία τους και να κοιτούν τη δουλειά τους, το ατομικό τους συμφέρον. Ζούσαν ελεύθεροι σε ελεύθερα καθεστώτα και δεν ένιωθαν αυτό το ασφυκτικό πλέγμα της ανελευθερίας και της καταπίεσης, όπως συνέβαινε στην πατρίδα τους. Η στάση της χούντας σκλήρυνε αφάνταστα γύρω στο 1970 - 71. Παρ' όλα αυτά πολλοί παρέμειναν στα κόμματα που ήταν και από πριν οργανωμένοι και άλλοι προσχώρησαν ή δημιούργησαν καινούργιες οργανώσεις εναντίον των συνταγματαρχών.

Οι δραστηριότητες στο πρώτο στάδιο ήταν ποικίλες: Διαδηλώσεις, ομιλίες, συλλαλητήρια, προκηρύξεις, έκδοση αντιχουντικών εντύπων, ενημερωτική εκστρατεία εναντίον της χούντας, συλλογή χρημάτων για τους φυλακισμένους κ.τλ. Μετά, και παράλληλα προς τις αντιδικτατορικές επιτροπές, την πρωτοβουλία ανέλαβαν οι οργανωμένοι πολιτικοί φορείς, Ένωση Κέντρου, ΕΔΑ, ΚΚΕ, ΕΚΚΕ και

πάμπολλες άλλες αντιχουντικές οργανώσεις. Για παράδειγμα αναφέρω την έκδοση μιας εφημερίδας στο Μόναχο «Η Φωνή της Δημοκρατίας», με πρωτοβουλία της Ένωσης Κέντρου και μιας ομάδας ανεξάρτητων που συνεργάστηκαν μαζί της και αργότερα αποτέλεσαν την ομάδα πρωτοβουλίας των Φίλων του ΠΑΚ Μονάχου. Τέτοιες εφημερίδες και περιοδικά ξεφύτρωσαν σ' όλα τα μήκη και πλάτη της Δυτικής Ευρώπης.

Οι σχέσεις του Ανδρέα Παπανδρέου με την Ένωση Κέντρου, όταν βγήκε στο εξωτερικό, πέρασαν πολλές φάσεις, που αφήνουν σημάδια της γενικότερης ιδεολογικής και πολιτικής του σταδιοδρομίας, αλλά και της προσωπικής του στάσης απέναντι σε γεγονότα και πρόσωπα. Η Ένωση Κέντρου και η νεολαία της στο εξωτερικό, παρόλο που ήταν επηρεασμένη και την διαπερνούσε η παλαιοκομματική νοοτροπία που προερχόταν από το εσωτερικό, και είναι φυσικό ότι δεν μπορούσε από την μια μέρα στην άλλη να αποβληθεί, ανέπτυξε ορισμένα προοδευτικά και ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά, που άρχισαν να αποκλίνουν σε μεγάλο βαθμό από τα πρότυπα στην κεντρική πολιτική σκηνή της Ελλάδας. Κυρίως μετά το σοκ της δικτατορίας και την ανυπαρξία επηρεασμού και ελέγχου από την κεντρική καθοδήγηση, ανέπτυξε πρωτοβουλίες σε όλα τα επίπεδα και προώθησε ορισμένους στόχους, ένας από τους οποίους ήταν ο ιδεολογικός και πολιτικός και ο άλλος η εσωκομματική δημοκρατία. Είχε διατυπώσει μάλιστα και τον όρο σοσιαλιστική δημοκρατία.

Ο Μάης του 68 αποτέλεσε το αποκορύφωμα αυτών των διεργασιών, κυριάρχησε στα Πανεπιστήμια και αγκάλιασε όχι μόνο τον κόσμο της επιστήμης αλλά και ευρύτερες λαϊκές δυνάμεις. Μια ανανεωτική, για να μην πω «επαναστατική» διάθεση και ευφορία διαπερνούσε την κοινωνία και κινητοποιούσε τα πιο προοδευτικά τμήματά της. Ριζοσπαστικά κινήματα δρούσαν σ' όλα τα ελεύθερα κράτη της Δύσης. Η φοιτητική νεολαία αποτελούσε την πρωτοπορία, αλλά και οι προοδευτικές δυνάμεις των κομμάτων καθώς και τα συνδικάτα μίληκαν σε μια διεκδικητική κατεύθυνση για νέες λαϊκές κατακτήσεις σ' όλα τα επίπεδα, κοινωνικά, οικονομικά, πολιτιστικά. Η οικονομική άνθηση και η ψυχροπολεμική ύφεση εκείνης της περιόδου διευκόλυναν την προοδευτική πορεία. Οι πιο προωθημένες δυνάμεις της κοινωνίας αναζητούσαν μορφές διεξόδου από τα καθιερωμένα αστικά πλαίσια προς δομικές και όχι μόνο ριζοσπαστικές αλλαγές, που θα ξεπερνούσαν τα αδιέξοδα αυτού του συστήματος. Η σύγκρουση ανάμεσα σε ό,τι σήμαινε παλιό, αναχρονιστικό, συντηρητικό και αντιδραστικό από τη μια και ό,τι σηματοδοτούσε το νέο, προοδευτικό, ριζοσπαστικό και επαναστατικό από την άλλη, καθόριζε σε μεγάλο βαθμό τα πολιτικά δρώμενα εκείνης της περιόδου.

Μετά τον Μάη του 68 και τα γεγονότα της Τσεχοσλοβακίας, υπήρξε έντονη αναζήτηση για κάτι καινούργιο και ελπιδοφόρο, που να έθετε σε αμφισβήτηση τα παλιά ιδεολογικά σχήματα ως χρεοκοπημένα και αναποτελεσματικά στην αντιμετώπιση της καπιταλιστικής επέλασης από τη μια και της σοβιετικής αυταρχικότητας από την άλλη. Η επέμβαση των στρατευμάτων του συμφώνου της Βαρσοβίας δημιούργησε τρομακτικό σοκ σε όσους προσέβλεπαν στο σοβιετικό καθεστώς ως το αντίπαλο δέος στην ιμπεριαλιστική πολιτική των ΗΠΑ και των συμμάχων τους, οι οποίοι ανέχονταν, ευνοούσαν ή και εγκαθίδρυναν σε πολλές χώρες του κόσμου δικτατορικά ή φασιστικά καθεστώτα, όπως αυτό των συνταγματαρχών στην Ελλάδα.

Ένα τέτοιο κλίμα δεν μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστη και την Ένωση Κέντρου στο εξωτερικό και πολύ περισσότερο της Νεολαία της. Συνδεδεμένη με τα σοσιαλιστικά

και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα και τα άλλα κινήματα, δέχτηκε την επίδρασή τους τόσο στον ιδεολογικό όσο και στον πολιτικό και οργανωτικό τομέα. Μόλις αποδεσμεύτηκε μάλιστα από τον έλεγχο του κέντρου στην Ελλάδα, ανέπτυξε πρωτοβουλίες που πριν δεν μπορούσε να αναπτύξει. Ο γενικός ριζοσπαστισμός που προέκυψε ως αποτέλεσμα του πραξικοπήματος στην Ελλάδα, την συμπαρέσυρε να συνειδητοποιήσει ότι χρειάζονταν πιο προωθημένα πολιτικά και οργανωτικά πλαίσια, για να ανταποκριθεί στις καινούργιες συνθήκες. Αξίζει να αναφέρουμε τα χαρακτηριστικά αυτής της διαδικασίας, όπως αυτά αποτυπώθηκαν στις ιδεολογικές αρχές και πολιτικές θέσεις της Ένωσης Κέντρου και της νεολαίας της αμέσως μετά το πραξικόπημα και μέχρι την έξοδο από την Ελλάδα του Ανδρέα Παπανδρέου.

I. Η ίδρυση της Πανελληνίας Απελευθερωτικής Κίνησης (ΠΑΚ)⁶

Αξίζει να παρακολουθήσουμε τις εξελίξεις μετά την έξοδο του Ανδρέα Παπανδρέου στο εξωτερικό, στις 16 Ιανουαρίου 1968, και να συγκρίνουμε τις δικές του διακηρύξεις με αφορμή την ίδρυση και ανακοίνωση του ΠΑΚ στις 26 Φεβρουαρίου 1968 στη Στοκχόλμη της Σουηδίας με αυτές της Ένωσης Κέντρου.

Στις πρώτες του δηλώσεις στα μέσα μαζικής επικοινωνίας εκφράζει, αμέσως μετά την άφιξή του στο Παρίσι, ανάμεσα στα άλλα και τα εξής: «Θα δώσω όλες τις δυνάμεις μου στον αγώνα για την επαναφορά της δημοκρατίας στην πατρίδα μου και για την λευτεριά των σκλαβωμένων αδελφών μας».⁷ Στη δήλωση αυτή ομιλεί ο Ανδρέας Παπανδρέου για «επαναφορά της δημοκρατίας». Επαναφορά της δημοκρατίας δεν σημαίνει όμως τίποτε άλλο παρά επαναφορά του συντάγματος του 1952, δηλαδή επάνοδο και του βασιλιά. Η φράση «επαναφορά της δημοκρατίας» και το σύνταγμα του 1952 θα αποτελέσουν σημεία τριβής, τόσο ανάμεσα στον Ανδρέα Παπανδρέου και τα στελέχη του ΠΑΚ, όσο και τις οργανώσεις του ΠΑΜ και της Δημοκρατικής Άμυνας αργότερα. Το θέμα της μοναρχίας έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην πολιτική αντιπαράθεση των αντιδικτατορικών δυνάμεων εντός και εκτός του Κινήματος και στην προσπάθεια σχηματισμού του Εθνικού Αντιστασιακού Συμβουλίου. Έχει σημασία να παρακολουθήσουμε την πορεία που καθόρισε ο Ανδρέας Παπανδρέου στο εξωτερικό, καθώς και τις αλλαγές που συντελούνταν σταδιακά ή απότομα στο ξεκαθάρισμα των ιδεολογικών και πολιτικών θέσεων.

Πρέπει να έχουμε κατά νου ότι, όταν βγήκε ο Ανδρέας Παπανδρέου τον Ιανουάριο του 1968 από την Ελλάδα, ήταν στο θεωρητικό επίπεδο ένας προοδευτικός αστός πολιτικός και όταν γύρισε κατά τη μεταπολίτευση είχε εξελιχθεί σε «σοσιαλιστή». Αυτό θα το διαπιστώσουμε σε ένα άλλο κείμενό του, όπου ομολογεί ο ίδιος ξεκάθαρα ότι είναι φ α ν α τ ι κ ό ς δ η μ ο κ ρ α τ η ς και ένας Ν ι ο υ Ν τ ή λ ε ρ (οπαδός της προοδευτικής οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής). Οι επισημάνσεις αυτές έχουν σημασία, γιατί δείχνουν από ποιες αρχές ξεκίνησε ο Ανδρέας Παπανδρέου αμέσως μετά την έξοδό του από την Ελλάδα και ποιους στόχους εξήγγειλε αμέσως μετά τη μεταπολίτευση. Μια εξέλιξη που θέλει την ερμηνεία της.

⁶ Η ίδρυση της αντιστασιακής οργάνωσης έφερε στην αρχή το όνομα «Κίνησις» και όχι «Κίνημα». Η αλλαγή από «Κίνησις» σε «Κίνημα» έγινε τέλη Μάρτη 1968.

⁷ Προκήρυξη της Ένωσης Κέντρου - ΕΔΗΝ Μονάχου, 20.2.1968.

Οι πρώτες αναζητήσεις και θεωρητικές μελέτες του Ανδρέα Παπανδρέου για τον σύγχρονο κόσμο. Η νεομαρξιστική προσέγγιση

Ένα κύριο θέμα που τον απασχολούσε, πέρα από το θέμα της εθνικής ανεξαρτησίας και της λαϊκής κυριαρχίας, ήταν η καπιταλιστική οικονομία και η οικονομία της αγοράς.

Γράφει λοιπόν για τον σύγχρονο καπιταλισμό: «Το άλλο θέμα είναι ότι η καπιταλιστική οικονομία δεν είναι οικονομία της αγοράς, τουλάχιστο όχι με την έννοια που συνήθως δίνουμε στον όρο ‘αγορά’. Αν όμως δεν είναι οικονομία της αγοράς, αν δεν είναι καπιταλισμός της αγοράς, τότε τι είναι; Στο κεφάλαιο ‘Μια νεομαρξιστική θεώρηση της καπιταλιστικής μητρόπολης’ εξετάζω μια δυνατή ερμηνεία, ειδικά εκείνη που επεξεργάστηκαν οι Μπάραν και Σουήζυ, σύμφωνα με την οποία ο σύγχρονος καπιταλισμός μπορεί να οριστεί σαν μονοπωλιακός καπιταλισμός. Πολλά από τα νεομαρξιστικά επιχειρήματα μου φαίνονται σωστά, στο δεύτερο κεφάλαιο όμως πραγματεύομαι ένα σημείο θεμελιακής διαφοράς, ανάμεσα σε μένα και τους νεομαρξιστές: οι τελευταίοι αυτοί, αντίθετα με μένα, δέχονται την παραδοσιακή άποψη, σύμφωνα με την οποία η σύγχρονη καπιταλιστική οικονομία εξακολουθεί βασικά να είναι οικονομία αγοράς. Αυτό λοιπόν είναι το κεντρικό θέμα του βιβλίου».⁸ Πρόκειται για το βιβλίο του «Πατερναλιστικός Καπιταλισμός», όπου αναλύονται βασικά οικονομικά, πολιτικά και γενικότερα θεωρητικά θέματα.

Βλέπουμε στην πιο πάνω παράθεση, ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου έχει μια βασική διαφορά με τους νεομαρξιστές, στους οποίους ανήκουν οι Πολ Μπαράν και Πολ Σουήζυ. Έτσι θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι καταρρίπτεται ο μύθος ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου ήταν νεομαρξιστής. Ξεκίνησε ως νεομαρξιστής, αλλά τους ξεπέρασε στην πορεία. Η δική του άποψη, την οποία διαμορφώνει και εκφράζει με τον πατερναλιστικό καπιταλισμό, είναι ότι ο μοντέρνος διεθνοποιημένος μονοπωλιακός καπιταλισμός δεν εκφράζει το σύστημα της αγοράς. Η ερμηνεία των Μπαράν και Σουήζυ περιστρέφεται γύρω από το θέμα της δημιουργίας και της απορρόφησης του περισσέυματος της μονοπωλιακής, καπιταλιστικής παραγωγής, που αντιστοιχεί στην υπεραξία του Μαρξ. Ο μονοπωλιακός καπιταλισμός κατά την άποψή τους, παρ’ όλους τους περιορισμούς που θέτει στη λειτουργία της αγοράς, εντούτοις δεν την αποκλείει τελικά. Μ’ αυτή την άποψη δεν συμφωνεί ο Ανδρέας Παπανδρέου. Διαφωνεί επιπλέον και με την άποψη του Τζ. Κ. Γκάλμπρειθ, ο οποίος εισάγει το ερμηνευτικό σχήμα της τεχνοδομής στη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος και την οποία περιγράφει στο βιβλίο του *Το Νέο Βιομηχανικό Κράτος*.⁹ Η ερμηνεία του, παρ’ όλες τις ομοιότητές της με τις ερμηνείες των Μπαράν και Σουήζυ, παρουσιάζει διαφορές με τη νεομαρξιστική θέση.

Σύμφωνα με το δικό του ερμηνευτικό σχήμα, «ο μηχανισμός αγοράς μετασχηματίζεται σε όργανο ιδιωτικοποιημένης και αποκεντρωποιημένης σχεδιοποίησης προς όφελος της διευθυντικής ελίτ της κοινωνίας. Τα αγαθά διανέμονται, όχι από την αγορά, αλλά μέσω της αγοράς. Έτσι ο προγραμματισμός αποτελεί το τυπικό στοιχείο του σύγχρονου καπιταλισμού, χωρίς όμως να πρόκειται για κοινωνικό προγραμματισμό: Αντίθετα πρόκειται για προγραμματισμό, που γίνεται από την ιδιωτική διευθυντική ελίτ, με σκοπό το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος».¹⁰ Ο προγραμματισμός αυτός καθ’αυτός δεν είναι αρνητικός. Αρνητικός είναι μόνο όταν

¹³⁶ Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, *Πατερναλιστικός καπιταλισμός*, ο.π., σ. 14.

¹³⁷ Κένεθ Γκάλμπρειθ, *Το νέο βιομηχανικό κράτος*, Βοστώνη 1967.

¹⁰ ο.π., σ. 15.

τίθεται στην υπηρεσία του κατεστημένου (της διευθυντικής ελίτ) και όχι του κοινωνικού συνόλου. Υπάρχει σχέση της δομής της εξουσίας με τον προγραμματισμό. Μια περιγραφή της μας δίνει στον Πατερναλιστικό καπιταλισμό ο Ανδρέας Παπανδρέου: «Στη σύγχρονη μαζικοποιημένη κοινωνία η δομή της εξουσίας είναι τέτοια, ώστε η αντιπροσωπευτική δημοκρατία, αν και προσφέρει νομιμότητα στις ενέργειες του Κράτους, έχει γίνει ένας μανδύας για την σχεδόν αδέσμευτη άσκηση εξουσίας από το κατεστημένο. Το θέμα της εξουσίας γίνεται κεντρικό για τον Ανδρέα Παπανδρέου από τα τέλη του 1969 κεντρικό πρόβλημα θεωρητικών ερευνών και πρακτικών εφαρμογών στα πλαίσια του ΠΑΚ. Ο Μαρξ είχε πει ότι για να αλλάξεις τις σχέσεις παραγωγής πρέπει το προλεταριάτο να κατακτήσει την πολιτική εξουσία. Αυτό υποστήριζε και ο Ένγκελς, αυτό και ο Λένιν. Αυτό ασπάστηκε τελικά και ο Ανδρέας Παπανδρέου έχοντας ως πρότυπο την Κομμούνα του Παρισιού του 1871.

Η αντανάκλαση των θεωρητικών προβληματισμών στο ΠΑΚ και τους Φίλους ΠΑΚ

Οι επανειλημμένες διακηρύξεις του ΠΑΚ αντανάκλασαν αυτούς τους θεωρητικούς προβληματισμούς. Γι' αυτό έμπαιναν πάντα σαν στόχοι προς συζήτηση σ' όλες τις διακηρύξεις του ΠΑΚ. Η οργάνωση στο σύνολό της (ΠΑΚ και Φίλοι του ΠΑΚ) έπαιζε κι αυτή έναν καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση του προγράμματος. Αυτά που πρότεινε ο Ανδρέας Παπανδρέου, αλλά και η βάση του Κινήματος, ήταν πρωτόγνωρα και «επαναστατικά» και χρειάζονταν και τη ζύμωση στην πράξη, για περαιτέρω επεξεργασία, εμπέδωση και σιγουριά. Αποτελούσαν όλα μια πρωτόφαντη προσπάθεια και γόνιμο πειραματισμό, που επέβαλε ευρύ διάλογο, για να διαμορφωθούν σε μια θεωρία που να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις των καιρών, για μια ριζική αλλαγή της ελληνικής κοινωνίας. Η προτάσεις για συζήτηση των στόχων δεν αποτελούσαν εργασιοθεραπεία για τα στελέχη του Κινήματος. Ασφαλώς το όλο θέμα είχε και αυτή την διάσταση, γιατί οι οργανώσεις, ιδίως στη Γερμανία, βγήκαν δυναμικά και με απαιτήσεις στο προσκήνιο και δεν αποδέχονταν τις εντολές της ηγεσίας ασυζητητί και χωρίς αξιώσεις, όπως θα δείξω πιο κάτω. Το ίδιο έπραξαν αργότερα και οι άλλες οργανώσεις ανά τον κόσμο.

Παράλληλα με τις θεωρητικές διεργασίες του Ανδρέα Παπανδρέου υπήρχαν και στην οργάνωση θεωρητικές προσεγγίσεις, που ζητούσαν λύσεις στον ιδεολογικό, πολιτικό και οργανωτικό τομέα. Όσο οι εναλλακτικές αυτές λύσεις δεν υπήρχαν στο πολιτικό προσκήνιο, επικρατούσαν οι αντιμαχόμενες απόψεις στα παραδοσιακά πλαίσια της αστικής και μαρξιστικής λενινιστικής σκέψης. Η ιδεολογική ομοιογένεια ήταν ακόμη ζητούμενο. Για τον λόγο αυτό ήταν πραγματικά αναγκαία η πλατιά συζήτηση. Κάτι καινούργιο γεννιόταν. Τουλάχιστον αυτή ήταν η αίσθηση.

Αναπτύχθηκαν τέσσερις κατευθύνσεις στον θεωρητικό τομέα. Η μία παρέμενε ακόμη στα παλιά γνώριμα πλαίσια της Ένωσης Κέντρου, με σαφή ριζοσπαστικότητα, η οποία όμως δεν ξεπερνούσε κάποια όρια ανασκευής, υπέρβασης ή αποκήρυξης των σοσιαλδημοκρατικών διακηρύξεων. Η άλλη βασιζόταν στις μαρξιστικές μεθόδους και, γενικότερα, ό,τι μπορούσε να σημαίνει επιστημονικός σοσιαλισμός. Η τρίτη κατεύθυνση, ασπάζομενη αβασάνιστα τον μαρξισμό - λενινισμό, ακολουθούσε την παραδοσιακή «επαναστατική πορεία». Αυτός ο προσανατολισμός αναπτύχθηκε κυρίως στον φοιτητικό κόσμο του ΠΑΚ και των Φίλων του ΠΑΚ της Ιταλίας. Τέλος, η τέταρτη κατεύθυνση εξέφραζε τους προβληματισμούς και τις αμφισβητήσεις της κατεστημένης ιδεολογίας, μαρξιστικής, λενινιστικής, τροτσικιστικής, μαοϊκής και

οποιασδήποτε άλλης κατεύθυνσης και απόχρωσης, με κύριο στόχο την αναζήτηση της θεωρίας εκείνης που θα μπορούσε να ανταποκριθεί στα προβλήματα της νέας φάσης του καπιταλισμού και του υπαρκτού σοσιαλισμού και να δώσει εναλλακτικές βιώσιμες λύσεις.

Η νεομαρξιστική προσέγγιση και η Κομμούνα του Παρισιού του 1871

Από τα τέλη του 1968 μπορούμε να χρονολογήσουμε τη σταδιακή ενασχόληση του Ανδρέα Παπανδρέου με τη σχολή του 'νεομαρξισμού' του Σουήζυ, του Μπαράν και άλλων. Στις ομιλίες του, στα κείμενά του και σε βιβλία του, κάνει συχνές αναφορές στα έργα του Σουήζυ και ιδιαίτερα στο γνωστό βιβλίο των εκδοτών του Manthly Review (Μηνιαία Επιθεώρηση) Μπαράν και Σουήζυ, Monopoly Capital (Μονοπωλιακό κεφάλαιο). Άλλωστε το βιβλίο του Πατερναλιστικός καπιταλισμός τον κατατάσσει καθαρά πλέον στη σχολή των νεομαρξιστών, όπου ανήκουν οι Σουήζυ και Μπαράν». Αλλά και με άλλους είχε ο Ανδρέας Παπανδρέου συγγενείς σκέψεις, όπως π.χ. με τους Γκάλμπρειθ, Σαμίρ Αμίν, Μάγντοφ.

Το κοινό όλων ήταν η βασική ανάλυση της ουσίας και της φύσης του διεθνούς μονοπωλιακού κεφαλαίου στη φάση της ιμπεριαλιστικής του εξάπλωσης.

Στα πλαίσια αυτά αναπτύχθηκε η θεωρία της μητρόπολης - περιφέρειας που προσπαθούσε να ερμηνεύσει την πλανητική συμπεριφορά του μονοπωλιακού κεφαλαίου και τις σχέσεις των μητροπολιτικών κέντρων του καπιταλισμού με τις χώρες που βρίσκονται στην περιφέρειά του, στην ενδοχώρα του.

Πώς όμως διασφαλίζεται η πορεία προς τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της περιφερειακής χώρας; Γιατί ως τώρα μιλάμε μόνο για την εθνική ανεξαρτησία και τους τρόπους που αυτή θα επιτευχθεί. Μόνο με την εθνική ανεξαρτησία δεν υπάρχει κατοχύρωση της κοινωνικής αλλαγής. Υπάρχουν κι άλλες προϋποθέσεις και όροι που πρέπει να εκπληρωθούν. Ποιοι είναι αυτοί, μας τους παραθέτει σε άλλα άρθρα του ο Ανδρέας Παπανδρέου. Ένα άλλο βασικό δομικό στοιχείο του σοσιαλισμού, εκτός από την εθνική ανεξαρτησία, που αποτελεί τη βασική προϋπόθεση, είναι η λαϊκή κυριαρχία, η οποία βασίζεται στον αποκεντρωμένο δημοκρατικό προγραμματισμό της οικονομίας και την αυτοδιαχείριση. «Γιατί θα πρέπει να είναι σαφές πως η διαδικασία ολοκλήρωσης της εθνικής ανεξαρτησίας, σε ιστορικά πλαίσια, βρίσκεται σε δυναμική αλληλεξάρτηση με την διαδικασία ολοκλήρωσης τόσο της λαϊκής κυριαρχίας, όσο και του κοινωνικού μετασχηματισμού».¹¹ Ισχυρίζεται ο Ανδρέας Παπανδρέου ότι «η περιφερειακή αποκέντρωση και η αυτοδιαχείριση καθώς και η ανεξάρτητη συνδικαλιστική οργάνωση και δράση του εργαζόμενου λαού, αποτελούν προϋποθέσεις για την εδραίωση και ανάπτυξη της λαϊκής κυριαρχίας, που είναι βασικό δομικό στοιχείο του σοσιαλισμού».¹² Όλα αυτά βέβαια κατοχυρώνονται στα πλαίσια μιας σοσιαλιστικής πολιτείας, ποτέ στα πλαίσια μιας καπιταλιστικής πολιτείας.

Αν θέλουμε να εντοπίσουμε από που ξεκινάει η ολοκληρωμένη σοσιαλιστική πρόταση του Ανδρέα Παπανδρέου, θα πρέπει να ανατρέξουμε στην Κομμούνα του Παρισιού του 1871. Εκεί βρίσκει ο Ανδρέας Παπανδρέου τελικά τα στοιχεία σύνθεσης της πολιτικής δημοκρατίας με την κοινωνική απελευθέρωση, την οποία

¹¹ Α. Γ. Παπανδρέου, «Ο ελληνικός δρόμος για το σοσιαλισμό», εφημ. «Εξόρμηση», φ. 125, 24.4.1977.

¹² Α. Γ. Παπανδρέου, «Μονοκομματικός ή πολυκομματικός σοσιαλισμός», εφημ. «Εξόρμηση», φ. 121, 25.2.1977.

αναζητούσε στις επιστημονικές του έρευνες, σε συνδυασμό με τις πολιτικές του επιδιώξεις.

Θεωρούσε αναγκαίο να διαμορφώσει το δικό του όραμα και τη δική του πολιτική εναλλακτική πρόταση ανάμεσα στις συμπληγάδες του πατερναλιστικού καπιταλισμού με αιχμή το πολυεθνικό μονοπωλιακό κεφάλαιο των ΗΠΑ, και του γραφειοκρατικού συγκεντρωτικού μοντέλου του υπαρκτού σοσιαλισμού με αιχμή το αυταρχικό, γραφειοκρατικό, μονοκομματικό κράτος της Σοβιετικής Ένωσης. Η ιδέα της Κομμούνας συγκεκριμενοποίησε το όραμά του, γιατί έδινε διέξοδο ανάμεσα στα δύο συστήματα, που με βάση τη δική του διαμορφωμένη θεωρία και ανάλυση δεν ήταν ικανά να δώσουν μια απελευθερωτική προοπτική για το μέλλον της ανθρωπότητας. Απελευθέρωση του ανθρώπου από την καταπίεση και την εκμετάλλευση, που ήταν και στα δύο πολιτικά συστήματα, παρά τις διαφορές τους, ενδογενές στοιχείο της σύστασής τους. Η απελευθέρωση ήταν το ιδανικό του και η Κομμούνα ως μοντέλο έδειχνε τους τρόπους και τα μέσα γι' αυτή την προοπτική. Το διατυπώνει ήδη για πρώτη φορά, όχι και τόσο καθαρά στο βιβλίο του *Η ελευθερία του ανθρώπου*:

«Αυτό το όραμα του Μαρξ», γράφει ο Ανδρέας Παπανδρέου, επεξηγώντας τις θέσεις του Μαρξ, «που ξεπήδησε από την Κομμούνα των Παρισίων, προσδίδει στην μετεπαναστατική δομή τα χαρακτηριστικά της περιφερειακής αποκέντρωσης, κοινωνικοποίησης και αυτοδιαχείρισης. Το κράτος που διαδέχεται το συγκεντρωτικό αστικό κράτος δομείται με θεμέλιο την περιφερειακή (τοπική) αποκέντρωση στα πλαίσια συμβουλευτικής δημοκρατίας, δηλαδή δημοκρατικής συμμετοχής του απελευθερωμένου λαού σ' όλες τις αποφάσεις ανάμεσα στην εκτελεστική και τη νομοθετική εξουσία. Και είναι ιδιαίτερα παράξενο, που ο Λένιν στο *Κράτος και επανάσταση*, αφού αναφέρεται στις σκέψεις του Μαρξ πάνω στην Κομμούνα, καταλήγει στο συμπέρασμα πως ο Μαρξ είναι 'συγκεντρωτικός', πως είναι ο θεωρητικός του 'δημοκρατικού συγκεντρωτισμού' - συμπέρασμα απόλυτα αθεμελίωτο και απαράδεκτο»¹³. Η συμβουλευτική δημοκρατία (τα σοβιέτ) δεν μπορεί να χαρακτηριστεί συγκεντρωτική.

Για την ιστορία έχει ενδιαφέρον και μια άλλη τοποθέτηση του Ανδρέα Παπανδρέου στο ίδιο πνεύμα που εξέφρασε στο τετραήμερο κεντρικό σεμινάριο του ΠΑΚ, που έλαβε χώρα στις 23 - 26.5.1974 στο Ντάρμστατ της Γερμανίας. Τονίζει στο θέμα του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού: «Αλλά εμείς δεν πιστεύουμε στον δημοκρατικό συγκεντρωτισμό. Δεν πιστεύουμε. Πιστεύουμε στην άμεση συμμετοχή του λαού στις αποφάσεις. Η βασική δημοκρατική αρχή της συμμετοχής του λαού στις αποφάσεις που τον αφορούν, επαναλαμβάνεται σε κάθε ευκαιρία. Αποτελεί ωστόσο κατάκτηση των βασανιστικών διεργασιών όλου του Κινήματος και όχι μόνο του Ανδρέα Παπανδρέου. Στα αρχικά μάλιστα στάδια του Κινήματος και εναντίον του Ανδρέα Παπανδρέου και της τότε ηγεσίας, τουλάχιστον όσον αφορά την εφαρμογή της στην πράξη. Η αλήθεια πρέπει να λέγεται.

Η ίδρυση της Πανελληνίας Απελευθερωτικής Κίνησης (ΠΑΚ)¹⁴

Αξίζει να παρακολουθήσουμε τις εξελίξεις μετά την έξοδο του Ανδρέα Παπανδρέου στο εξωτερικό, στις 16 Ιανουαρίου 1968, και να συγκρίνουμε τις δικές του διακηρύξεις με αφορμή την ίδρυση και ανακοίνωση του ΠΑΚ στις 26 Φεβρουαρίου 1968 στη Στοκχόλμη της Σουηδίας με αυτές της Ένωσης Κέντρου.

¹³ Α. Γ. Παπανδρέου, *Ο Μαρξ, ο Λένιν και η «Δικτατορία του Προλεταριάτου»*, ο.π., σ. 44.

¹⁴ Η ίδρυση της αντιστασιακής οργάνωσης έφερε στην αρχή το όνομα «Κίνησης» και όχι «Κίνημα». Η αλλαγή από «Κίνησης» σε «Κίνημα» έγινε τέλη Μάρτη 1968.

Στις πρώτες του δηλώσεις στα μέσα μαζικής επικοινωνίας εκφράζει, αμέσως μετά την άφιξή του στο Παρίσι, ανάμεσα στα άλλα και τα εξής: «Θα δώσω όλες τις δυνάμεις μου στον αγώνα για την επαναφορά της δημοκρατίας στην πατρίδα μου και για την λευτεριά των σκλαβωμένων αδελφών μας».¹⁵ Στη δήλωση αυτή ομιλεί ο Ανδρέας Παπανδρέου για «επαναφορά της δημοκρατίας». Επαναφορά της δημοκρατίας δεν σημαίνει όμως τίποτε άλλο παρά επαναφορά του συντάγματος του 1952, δηλαδή επάνοδο και του βασιλιά. Η φράση «επαναφορά της δημοκρατίας» και το σύνταγμα του 1952 θα αποτελέσουν σημεία τριβής, τόσο ανάμεσα στον Ανδρέα Παπανδρέου και τα στελέχη του ΠΑΚ, όσο και τις οργανώσεις του ΠΑΜ και της Δημοκρατικής Άμυνας αργότερα, όπως θα δούμε. Το θέμα της μοναρχίας έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην πολιτική αντιπαράθεση των αντιδικτατορικών δυνάμεων εντός και εκτός του Κινήματος και στην προσπάθεια σχηματισμού του Εθνικού Αντιστασιακού Συμβουλίου. Έχει σημασία να παρακολουθήσουμε την πορεία που καθόρισε ο Ανδρέας Παπανδρέου στο εξωτερικό, καθώς και τις αλλαγές που συντελούνταν σταδιακά ή απότομα στο ξεκαθάρισμα των ιδεολογικών και πολιτικών θέσεων.

Πρέπει να έχουμε κατά νου ότι, όταν βγήκε ο Ανδρέας Παπανδρέου τον Ιανουάριο του 1968 από την Ελλάδα, ήταν στο θεωρητικό επίπεδο ένας προοδευτικός αστός πολιτικός και όταν γύρισε κατά τη μεταπολίτευση είχε εξελιχθεί σε «σοσιαλιστή». Αυτή την αλλαγή θα προσπαθήσω να περιγράψω βήμα - βήμα σε όλο της το βάθος και σε όλη της την έκταση, για να καταλάβει ο κάθε ενδιαφερόμενος πού αυτή οφείλεται και τι θεωρητική και πρακτική σημασία είχε. Για να συλλάβει τελικά, σε όλες του τις φάσεις, το φαινόμενο «Ανδρέας Παπανδρέου».

Οι πρώτες αναζητήσεις και θεωρητικές μελέτες του Ανδρέα Παπανδρέου για τον σύγχρονο κόσμο. Η νεομαρξιστική προσέγγιση

Ένα κύριο θέμα που τον απασχολούσε, εκτός από τα προβλήματα της εθνικής ανεξαρτησίας και της λαϊκής κυριαρχίας ήταν και το θέμα της οικονομίας στην μονοπωλιακή της φάση.

Βλέπουμε στην πιο πάνω παράθεση, ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου έχει μια βασική διαφορά με τους νεομαρξιστές, στους οποίους ανήκουν οι Πολ Μπαράν και Πολ Σουήζυ. Έτσι θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι καταρρίπτεται ο μύθος ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου ήταν νεομαρξιστής. Ξεκίνησε ως νεομαρξιστής, αλλά τους ξεπέρασε στην πορεία. Η δική του άποψη, την οποία διαμορφώνει και εκφράζει με τον πατερναλιστικό καπιταλισμό, είναι ότι ο μοντέρνος διεθνοποιημένος μονοπωλιακός καπιταλισμός δεν εκφράζει το σύστημα της αγοράς. Η ερμηνεία των Μπαράν και Σουήζυ περιστρέφεται γύρω από το θέμα της δημιουργίας και της απορρόφησης του περισσεύματος της μονοπωλιακής, καπιταλιστικής παραγωγής, που αντιστοιχεί στην υπεραξία του Μαρξ. Ο μονοπωλιακός καπιταλισμός κατά την άποψή τους, παρ' όλους τους περιορισμούς που θέτει στη λειτουργία της αγοράς, εντούτοις δεν την αποκλείει τελικά. Μ' αυτή την άποψη δεν συμφωνεί ο Ανδρέας Παπανδρέου.

¹⁵ Προκήρυξη της Ένωσης Κέντρου - ΕΔΗΝ Μονάχου, 20.2.1968.

Ενδιαφέρον είναι να προσέξουμε ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου κινείται πάντοτε στα κλασικά κοινοβουλευτικά πλαίσια, στα πλαίσια της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και μάλιστα όχι τόσο ριζοσπαστικά, όπως είδαμε στη διακήρυξη των ιδεολογικών αρχών της Ένωσης Κέντρου εξωτερικού.

. Η αντανάκλαση των θεωρητικών προβληματισμών στο ΠΑΚ και τους Φίλους ΠΑΚ

Οι επανειλημμένες διακηρύξεις του ΠΑΚ αντανάκλασαν αυτούς τους θεωρητικούς προβληματισμούς. Γι' αυτό έμπαιναν πάντα σαν στόχοι προς συζήτηση. Η οργάνωση του ΠΑΚ στο σύνολό της (ΠΑΚ και Φίλοι του ΠΑΚ) έπαιζε κι αυτή έναν καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση του προγράμματος του Κινήματος. Αυτά που πρότεινε ο Ανδρέας Παπανδρέου ήταν πρωτόγνωρα και «επαναστατικά» και χρειάζονταν και τη ζύμωση στην πράξη, για περαιτέρω επεξεργασία, εμπέδωση και σιγουριά. Αποτελούσαν όλα μια πρωτόφαντη προσπάθεια και γόνιμο πειραματισμό, που επέβαλε ευρύ διάλογο, για να διαμορφωθούν σε μια θεωρία που να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις των καιρών, για μια ριζική αλλαγή της ελληνικής κοινωνίας. Η προτάσεις για συζήτηση των στόχων δεν αποτελούσαν εργασιοθεραπεία για τα στελέχη του Κινήματος. Ασφαλώς το όλο θέμα είχε και αυτή την διάσταση, γιατί οι οργανώσεις, ιδίως στη Γερμανία, βγήκαν δυναμικά και με απαιτήσεις στο προσκήνιο και δεν αποδέχονταν τις εντολές της ηγεσίας ασυζητητί και χωρίς αξιώσεις, όπως θα δείξω πιο κάτω. Το ίδιο έπραξαν αργότερα και οι άλλες οργανώσεις ανά τον κόσμο.

Παράλληλα με τις θεωρητικές διεργασίες του Ανδρέα Παπανδρέου υπήρχαν και στην οργάνωση θεωρητικές προσεγγίσεις, που ζητούσαν λύσεις στον ιδεολογικό, πολιτικό και οργανωτικό τομέα. Όσο οι εναλλακτικές αυτές λύσεις δεν υπήρχαν στο πολιτικό προσκήνιο, επικρατούσαν οι αντιμαχόμενες απόψεις στα παραδοσιακά πλαίσια της αστικής και μαρξιστικής λενινιστικής σκέψης. Η ιδεολογική ομοιογένεια ήταν ακόμη ζητούμενο. Για τον λόγο αυτό ήταν πραγματικά αναγκαία η πλατιά συζήτηση. Κάτι καινούργιο γεννιόταν. Τουλάχιστον αυτή ήταν η αίσθηση.

Αναπτύχθηκαν τέσσερις κατευθύνσεις στον θεωρητικό τομέα. Η μία παρέμενε ακόμη στα παλιά γνώριμα πλαίσια της Ένωσης Κέντρου, με σαφή ριζοσπαστικότητα, η οποία όμως δεν ξεπερνούσε κάποια όρια ανασκευής, υπέρβασης ή αποκήρυξης των σοσιαλδημοκρατικών διακηρύξεων. Η άλλη βασιζόταν στις μαρξιστικές μεθόδους και, γενικότερα, ότι μπορούσε να σημαίνει επιστημονικός σοσιαλισμός. Η τρίτη κατεύθυνση, ασπάζομενη αβασάνιστα τον μαρξισμό - λενινισμό, ακολουθούσε την παραδοσιακή «επαναστατική πορεία». Αυτός ο προσανατολισμός αναπτύχθηκε κυρίως στον φοιτητόκοσμο του ΠΑΚ και των Φίλων του ΠΑΚ της Ιταλίας. Τέλος, η τέταρτη κατεύθυνση εξέφραζε τους προβληματισμούς και τις αμφισβητήσεις της κατεστημένης ιδεολογίας, μαρξιστικής, λενινιστικής, τροτσκιστικής, μαοϊκής και οποιασδήποτε άλλης κατεύθυνσης και απόχρωσης, με κύριο στόχο την αναζήτηση της θεωρίας εκείνης που θα μπορούσε να ανταποκριθεί στα προβλήματα της νέας φάσης του καπιταλισμού και του υπαρκτού σοσιαλισμού και να δώσει εναλλακτικές βιώσιμες λύσεις.

Η πασιφανής κρίση της Αριστεράς απαιτούσε τη διερεύνηση και τον επαναστοχασμό των θεωρητικών εργαλείων, που από την πράξη φαίνονταν ή θεωρούνταν ανεπαρκή και συνεπώς αναποτελεσματικά, να ερμηνεύσουν την σύνθετη μοντέρνα πραγματικότητα. Σ' αυτά τα πλαίσια προσέφερε ο Ανδρέας Παπανδρέου τη δική του καθοριστική συμβολή, τουλάχιστον στο Κίνημα του ΠΑΚ και του ΠΑΣΟΚ.

Δεν ήταν όμως μόνο ο Ανδρέας Παπανδρέου αλλά και όλα τα στελέχη του Κινήματος, που με άρθρα και εισηγήσεις και συζητήσεις στα περιβόητα σεμινάρια του ΠΑΚ συνέβαλαν σ' έναν γόνιμο προβληματισμό, που ανέβασε σε σύντομο χρονικό διάστημα την ποιότητα των στελεχών και των μελών. Τα πυκνά, οργανωμένα αυτά σεμινάρια και συνέδρια, που ελάμβαναν χώρα κυρίως στη Γερμανία, αποτελούσαν ένα είδος ταχύρυθμης σχολής στελεχών, ένα πολιτικό σχολείο, ένα

θεωρητικό φυτώριο, όπου έπαιρναν μέρος όλα τα μέλη του Κινήματος, από την ηγεσία μέχρι το τελευταίο μέλος της οργάνωσης. Στην πλειοψηφία τους ήσαν εργάτες. Ήταν ένα πρωτοφανές φαινόμενο, που αναπτύχθηκε κατά το 1972, 1973 και 1974 και καθόρισε την πραγματικά νέα ποιότητα ενός Κινήματος, που σε όλα τα επίπεδα ιδεολογικά, πολιτικά και οργανωτικά επέδρασε απελευθερωτικά και ανέπτυξε στο έπακρο τη δημιουργική πρωτοβουλία και τη δυναμική παρουσία των στελεχών και μελών του ΠΑΚ και ανέδειξε ότι πολυτιμότερο δυναμικό και ποιότητα έκρυβε η βάση του Κινήματος. Το αξιοσημείωτο σ' αυτή την περίπτωση είναι ότι δεν υπήρχε ίχνος δογματισμού, που να ναρκοθετεί τον πραγματικό ανοιχτό διάλογο. Δεν υπήρχε ακόμη ο διαχωρισμός σε εργάτες, αγρότες, διανοούμενους. Όλοι ήταν ισότιμοι στον διάλογο και τις αποφάσεις. Στους παραδοσιακούς αριστερούς και αριστεριστικούς κύκλους, αντίθετα, υπήρχε ανέκαθεν η τάση της καθοδήγησης και της κηδεμόνευσης.

Η πεποίθησή μας ήταν πως μια τέτοια τάση δεν επενεργούσε απελευθερωτικά. Ο γόνιμος και ακηδεμόνευτος προβληματισμός προσανατολιζόνταν και σε νέες θεωρητικές προσεγγίσεις των κοινωνικών φαινομένων. Τα πάντα έμπαιναν κάτω από τη βάση της έρευνας.

Σ' αυτή την πορεία υπήρξε, στα πρώτα στάδια, ένας μεγάλος ανασχετικός παράγοντας, ο οποίος μετά από σκληρούς αγώνες που κράτησαν μερικά χρόνια τελικά ξεπεράστηκε στο περίφημο σεμινάριο - συνέδριο του Ντάρτμστατ τον Μάιο του 1974 με την εφαρμογή του δημοκρατικού οργανωτικού σχήματος της οργάνωσης του ΠΑΚ.

Υπήρχε από τη μια το ΠΑΚ με τους διορισμούς και τα στεγανά, κι από την άλλη οι Φίλοι του ΠΑΚ με τις αιρετές ηγεσίες και τη δημοκρατική δομή της οργάνωσής τους. Από τη μια το ΠΑΚ, που αποτελούσε την καθοδήγηση και καθόριζε ανεξέλεγκτα την πολιτική γραμμή ερήμην της βάσης, που για τον Ανδρέα Παπανδρέου αποτελούσε τον μαζικό χώρο του ΠΑΚ, και από την άλλη οι Φίλοι του ΠΑΚ, που αποτελούσαν τη βάση του Κινήματος και δεν είχαν καμιά δυνατότητα συμμετοχής στις πολιτικές αποφάσεις, αλλά κηδεμονεύονταν από την αυτοδιορισμένη και κλεισμένη ερμητικά στον εαυτό της ηγεσία. Ανάμεσα στην ηγεσία και τη βάση, ανάμεσα στους διορισμένους και τη δημοκρατικά οργανωμένη βάση ξέσπασε ευθύς εξαρχής ένας αδυσώπητος και ανυποχώρητος αγώνας για την κατάργηση της ανώμαλης οργανωτικής δομής του Κινήματος και για τη δημιουργία στη θέση των δύο οργανώσεων μιας ενιαίας, με εκλογή όλης της ιεραρχίας, όλων των οργάνων από τη βάση. Φυσικά οι διαδικασίες θα ήταν τέτοιες, ώστε να υπάρχει η απαιτούμενη ασφάλεια. Αυτή η απαίτηση για συμμετοχή απέρρευε από την αρχή ότι: **Κ α ν ε ί ς δεν ω ρ ι μ ά ζ ε ι, αν δεν συ μ με τ έ χ ε ι και δεν σ υ ν α π ο φ α σ ί ζ ε ι. Και κανείς δεν απελευθερώνεται αν δεν ωριμάσει. Κανείς δε γίνεται από αστός ή μικροαστός επαναστάτης χωρίς συμμετοχή.**

Όλα αυτά που ανάφερα για το ΠΑΚ δείχνουν το πνεύμα, τη δυναμική και τον παλμό που επικρατούσε τότε και τη βαθιά και εντατική ζύμωση που ελάμβανε χώρα, καθώς και τα αντίστοιχα αποτελέσματά της. Το ΠΑΚ συγκροτήθηκε τελικά πάνω σε στέρεες ιδεολογικές, πολιτικές και οργανωτικές βάσεις και είχε έναν εξαιρετο παιδαγωγικό χαρακτήρα, για τη διαμόρφωση αγωνιστών με όραμα, ήθος, συντροφικότητα, αγωνιστικότητα και αποτελεσματικότητα, όταν στο περίφημο Σεμινάριο - Συνέδριο του Ντάρμστατ της Γερμανίας το Μάιο του 1974 καθιερώθηκε πανηγυρικά η δημοκρατική λειτουργία της οργάνωσης. Ο συλλογικός προβληματισμός, η συλλογική ευθύνη και οι συλλογικές αποφάσεις, μετά από εξονυχιστική έρευνα και εξέταση των

θεμάτων προς απόφαση, ανέπτυξε με ταχύ ρυθμό το συλλογική πνεύμα και τη δημοκρατική συνείδηση. Έτσι ήμασταν ιδεολογικά, πολιτικά και οργανωτικά έτοιμοι για το μεγάλο άλμα στη μεταπολίτευση με τη διακήρυξη της 3ης του Σεπτεμβρίου.

.

Στο τέλος της ομιλίας μου θα αναφέρω μια πολύ σημαδιακή επισήμανση του Ανδρέα Παπανδρέου για ότι ακολούθησε μεταπολίτευση

«Για να καταλάβει κανείς την ιστορία της Ελλάδας μετά τον εμφύλιο πόλεμο», γράφει ο Ανδρέας Παπανδρέου στις 29.9.1973, «πρέπει να έχει υπόψη του ότι η πολιτική ζωή της χώρας ελεγχόταν συστηματικά, όταν δεν διευθύνονταν, από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Η συνταγή της Ουάσιγκτον για την Ελλάδα ήταν απλή: Άμεση διείσδυση στον ελληνικό κρατικό μηχανισμό, σ' όλη την έκταση και σ' όσο το βάθος μέχρι το παλάτι. Πλήρης υποστήριξη ενός προσαρτημένου, εξαρτημένου πολιτικού κόμματος, του κόμματος της δεξιάς, που έπρεπε να κερδίζει σ' όλες τις εκλογές, ανεξάρτητα από ποια μέσα θα χρησιμοποιούσε για το σκοπό αυτό. Ανάπτυξη ενός αστικού κόμματος αντιπολίτευσης, που σκοπός του θα ήταν να ασκεί 'δημιουργική' κριτική της πολιτικής της κυβέρνησης της δεξιάς, ένα ρόλο που προόριζαν για το κόμμα της Ένωσης Κέντρου. Τελικά εξαφάνιση κάθε κόμματος της Αριστεράς».ⁱ Τελικά καταργήθηκε στη μεταπολίτευση η βασιλεία, επεκράτησαν όμως τα φέουδα. Το κόμμα της Ένωσης Κέντρου απορροφήθηκε από το ΠΑΣΟΚ, η δε Αριστερά δεν εξαφανίστηκε μεν, δεν διαδραματίζει ωστόσο έως σήμερα ουσιαστικό ρόλο στα πολιτικά δρώμενα. Στον χώρο της πολιτικής επικρατεί απόλυτα σχεδόν ο δικομματισμός.

Και μια προσωπική επισήμανση: Προσωπικά θεωρώ στην μεταπολίτευση τον εαυτό μου προδομένο!